

מסורת התרגום של ר"י קאפח לשמות בעלי החיים שבמקרא

ירון סרי

משמת ר' יהושע, בטלה עצה ומחשבה.
משמת ר' עקיבא, בטלו זרועי תורה
ונסתתמו מעיינות החכמה.

[סוטה, מט ע"ב]

האיש ותורתו

איש היה בירושלים, יחיד ומיוחד ואין דומה לו, אשר שמענו ונדעהו ואבותינו סיפרו לנו: "כי
יפלא ממך דבר למשפט בין דם לדם בין דין לדין... וקמת ועלית אל המקום" (דברים יז, ח).
והוא גזע ישישים אשר עלה מתימן, עמו עצה ולו תושיה, מקור חכמה כמעין המתגבר.
מיום שעמדתי על דעתי, עמדה לנגד עיניי דמותו של רבנו יוסף קאפח — מְרִי [קָרָא:
מֵרִי!] יוֹסֵף". אף שגדלתי בריחוק רב ממקום מושבו של רבנו, קשור הייתי אליו מן קדמת דנא:
סבי, אבי־אימי, יחיא חֲפָארה ז"ל היה מבאי בית מדרשו של ר"י קאפח; סבי השני, ר' מוסי סרי
ואבי־סבי, ר' יוסף סרי, היו תלמידיו של ה"ישיש", הרה"ג ר' יחיא קאפח זצ"ל. אבי־סבי היה
שִׁכְנֵו של ה"ישיש" בתימן, כך שרבנו יוסף קאפח היטיב להכירו. סיפורים רבים שמעתי מפיו
אודות אבי־סבי; לעיתים מצאו סיפורים אלה את ביטויים בחיבוריו השונים של רבנו.¹
כשעקרה משפחתי לירושלים, החילותי אף אני לפקוד את בית מדרשו של רבנו מדי שבת
בשבתו. הייתי כמלכת־שבא בשעתה כבואה ירושלימה, אחר ששמעה את שִׁמְע שלמה ובאה

1. י' קאפח, הליכות תימן, ירושלים תשל"ח, עמ' 203; בסתאן אלעקול — גן השכלים לרבינו נתנאל בירב פיומי, מהדורת ר"י קאפח, ירושלים תשי"ד, עמ' 8 וכן במהדורה השנייה, ירושלים תשמ"ד, עמ' יא, בהערה נזכר הוא כ"יהודי חד וממולה י. ס. [= יוסף סרי]."

לנסותו בחידות. והנה לא הוגד לי החצי, רבנו אף הוסיף חכמה על השמועה אשר שמעתי אודותיו.

חיבתו לבעלי חיים

משחר נעוריו אהב רבנו בעלי חיים. הסקרנות, החקרנות ותאוות הידע והלימוד הם שהביאוהו להתבונן ארוכות בבעלי חיים ולאמת את שקרא בבית המדרש ולבדוק זאת בשטח. רבנו יוסף "עסקן בדברים היה" (חולין, נו ע"ב) כאותו ר' שמעון בן חלפתא שיצא לבדוק את דרכן של הנמלים, כמאמר הכתוב במשלי ו, ו-ז: "לך אל נמלה עצל ראה דרכיה וחכם אשר אין לה קצין שטר ומשל". הוא נהג לספר שעל מנת להבין סוגיות מסוימות בחולין, התעוררו אצלו שאלות בנוגע לאנטומיה של בעלי החיים, ובעצת סבו ה"ישיש" פנה למחקר בשטח: הוא וחברו הטוב, ר' עזרי גיאת (= "מהנדס") לכדו עכברים על מנת לנתחם ולהתבונן בהם מקרוב. את עורותיהם הפשיטו ושילחום לחברם שהיה עבדן-עורות אומן — ר' סעיד יצחק — הלה עיבדם ולבסוף תפר מהם מעין מעיל פרווה ("פֶּרְפֶּה"). בזכות הידע הרב שצבר יכול היה לבחון באופן מעמיק את דברי חז"ל או את דברי הרמב"ם.² לעיתים אף חלק על דברי קודמיו בהתבסס על מחקר שעשה בעצמו, כגון בסוגיית "עכבר שחציו בשר וחציו אדמה" (חולין ט, ו).³ שלא כתלמיד חכמים רבים, לא נמנע ר"י קאפח מעיון בספרות המדע החדשה בכלל ובכל הקשור לחקר בעלי החיים בפרט.

תרומתו לשימור מסורות אכילת בעלי חיים שונים

חשיבות מרובה נודעת לעדותו של ר"י קאפח בכל הנוגע למסורות אכילה של בעלי חיים שונים. עדותו הובאה בספרו של לוינגר "מזון כשר מן החי", בנוגע לאכילת פניני ה⁴, שלו וארבה. בעניין השלו הובאה עדות בכתב של רבנו, כפי שנמסרה בפני הרב הראשי לישראל דאז [=תשל"ג], הרב שלמה גורן:

2. דוגמה לכך היא מקרה שאירע בתימן בהיותו כבן 20 שנה בלבד: מחט נמצאה בטחול של בהמה, ולא נמצא אף אחד מרבני צנעא שיכשיר את אותה בהמה. ר"י קאפח סבר שאין מקום לסאור אותה, שכן ייתכן שהמחט הגיעה דרך הסימפונות ולא פגעה באיברים המטריפים. הדברים נבדקו בפיקוחו של הרב עמרם קרח — הרב הראשי ליהדות תימן של אותם הימים, והבהמה הוכשרה. רבנו אף מצא סמך לדבריו בכתב-יד קדום שהיה בבעלות סבו ה"ישיש". סיפור זה נמסר מפי ר' סעיד יצחק, ייבדל לחיים, בשיחה טלפונית מיום כ"ו בשבט תשס"א. תודתי גם לרבנית ברכה קאפח ולר' חיים ב"ר עזרי גיאת על הפרטים החשובים שסיפקו לי.

3. ראה בהרחבה מאמרו של א' סגל בקובץ זה.

4. י"מ לוינגר, מזון כשר מן החי, ירושלים תשל"ח, עמ' 61. כיון שבית גידולן הטבעי של הפניניות הוא אפריקה וחצי האי ערב, למסורת יהודי תימן, כפי שהובאה על ידי הרב קאפח, יש חשיבות מכרעת.

ברור לי שהמין הזה הוא עוף טהור, וזכור לי שבזמן שלפני קום המדינה היו הערבים מביאים את העוף והעוף הזה נקרא ס' לוי⁵. היו יהודים קונים אותו והשוחטים שחטו אותו לאכילה, ביניהם השוחט הידוע בירושלים, הרב מרדכי מיוחס שהיה ראש השוחטים. הוא בעצמו שחט את העופות האלו לפני, ואף אני שחטתי לאכילה, וידוע לי שגם שוחטים אחרים שחטו, כגון הרב יוסף מונסה שהוא כיום זקן השוחטים בירושלים, שגם הוא שחט את העופות האלו הנקראים ס' לוי. בדיקתי שיש לעופות האלו כל הסימנים של עופות טהורים וכולל סימני הביצים שלהם המזוהים כביצים של עופות טהורים, כד וחד והחלמון מכפנים והחלבון מבחוץ. לפי דעתי עופות אלו כשרים ללא חשש ופקפק.⁶

מסורות התרגום לשמות בעלי החיים שבמקרא

אחת הבעיות הקשות העומדות בפני כל פרשן מקרא או מתרגם היא תרגום שמות שונים, כגון: בעלי חיים, צמחים, מקומות, חומרים שונים ועוד. קושי זה נובע בעיקר מן הזמן הרב שעבר מאז מתן-תורה ועד ימינו, אף שהתורה נמסרה על ידי מוסרים נאמנים איש מפי איש עד משה רבנו החל ביהושע דרך הזקנים, הנביאים, אנשי כנסת הגדולה וכלה באמוראי התלמוד. אם נוסיף לכל זה גם את גלות ישראל מארצו, הרי נדיר מאוד שתשתמר מסורת הביאור או התרגום למקרא. כבר בזמן חז"ל ניתן למצוא רמזים לכך שמסורות ביאור אבדו לנצח ולא נשתמרו, כגון: "מעלה עשן" (יומא, לח ע"א). תרגום אונקלוס אף הוא משמר מסורות תרגום עתיקות, אך בזמננו הארמית אינה מדוברת עוד ומשום כך בהרבה מקרים אין תרגומו ניתן להבנה. כבר בתקופות קדומות ניתרגם המקרא לשפות רבות וכל תרגום נשען על מסורת תרגום כזו או אחרת; היו תרגומים שבמקרים מסוימים הותירו את המקור העברי כמות שהוא באין ברירה מבלי לתרגמו. במאה העשירית לסה"ג דרך כוכבו של רבנו סעדיה גאון [= רס"ג], עת נתעורר הצורך בתרגום ערבי מוסמך ואמין למקרא. בתקופה זו היה המרכז היהודי הגדול מצוי בבבל ובהשפעת כיבושי האסלאם הייתה הערבית השפה המדוברת. בתקופה זו ניכרת השפעה גדולה

5. כך נהג תמיד לנקוב בשמו הערבי של כל בעל-חיים בהסתמך על תפסיר רס"ג למקרא או על פירוש הרמב"ם למשנה. גם בשיעוריו נהג להמיר את לעזי רש"י בלעז ערבי שבו היה בקי. חוששני שעם הסתלקותו של רבנו יוסף לגנוי מרום, אבד לנו אחד המקורות האחרונים בתחום הזה. כיון שעסקתי בתרגום שמות עופות ערביים, נזקקתי לתרגום שירו של ר' שלום שבזי, "יא מטלק אלטיר אלמשפק" (הובא בספר שירי שלום שבזי הגדול, הוצאת י" חסיד, ירושלים תשל"ו, עמ' קט-קיב). בשיר זה נזכרו שמות של יותר משלושים עופות (!) שחלקם אינו ידוע בספרות הערבית הקלאסית, ואף אינו מצוי במילונות הערבית של ימי הביניים. באופן מפתיע לא הובא שיר זה בספרו המקיף של רצון הלוי, הדיואן הגדול — שירת ישראל בתימן, א-ב, קרית-אונגו תשנ"ח-תשנ"ט, אולי מפאת הקושי לתרגמו. בשיחה בעל-פה סח לי רבנו יוסף שבצעירותו תרגם את השיר הזה, אך מעולם לא טרח לפרסמו.

6. שם, עמ' 51-52.

מאוד של הקראים, בייחוד בתחום פרשנות המקרא, והיה חשש שהעם ינהו אחרי פירושיהם הנפסדים למקרא, אשר אינם נשענים על מסורת חז"ל. זהו הרקע לחיבורו של ה"תפסיר" – תרגומו של רס"ג למקרא. כתרים רבים נקשרו לו לתרגום זה ותקצר היריעה מהכיל כל שבחו, ומשום כך אין בדעתי לעשות כן, שהרי ספרים רבים נתחברו אודותיו. אחד הדברים הבולטים בתרגומו של הגאון הוא הבאת תרגום כמעט לכל השמות במקרא. עובדה זו התמיהה רבים ממעריציו, כגון: ר' אברהם אבן עזרא [= ראב"ע], ר' יונה אבן ג'נאח [= ריב"ג], ר' אברהם בן הרמב"ם [= ראב"ם]⁷, אבל חיצו הביקורת הופנו בעיקר מצד בני פלוגתא שלו – הקראים. הביקורת מצד פרשני המקרא הרבניים הייתה על פי רוב ממוקדת, דהיינו, בנוגע לתרגום ספציפי זה או אחר שנקט הגאון, אך יוצא מכלל זה היה ראב"ע שטען שאין לרס"ג שום מסורת תרגום, ולעיתים הוא אף בודה דברים מלבו. וכך הם דבריו בפירושו לבראשית ב, א:

ואין ראייה על "פישון" שהוא היאור, רק שתרגם "החוליה" כפי צרכו, כי אין לו קבלה. וכן עשה במשפחות, ובמדינות ובחיות ובעופות ובאבנים. אולי בחלום ראם. וכבר טעה במקצתם, כאשר אפשר במקומו. א"כ (= אס כן) לא נשען על חלומותיו, אולי עשה כן לכבוד השם, בעבור שתרגם התורה בלשון ישמעאל וככתבתם, שלא יאמרו כי יש בתורה מצות,⁸ לא ידענום.

אפשר שדבריו אלו של ראב"ע נאמרו, מפני שלא הגיע לידי פירושו הארוך של רס"ג לויקרא פרק יא, אשר שם נדונה סוגיית זיהוי העופות האסורים באכילה.

ואלה דברי רס"ג שם:

ואן כנא קד תרג'מנא הא כמא סמענא פאן אלשכין לו וקע פי אידינא לם נתחקק אנה הו באסמה ולא סימא אן מע הדיה אלעשרין מא מכתוב פיה למינהן (!) ד' מראר פדל ד'לך עלי אן האהנא צנוף אכ'ר חראם ליסת פי הדיה אלכ'.⁹

[= ואף על פי שתרגמנו אלו העשרים עופות כפי שקיבלנו,¹⁰ הרי כל פרט מהם, אלו יבוא לידינו, לא היינו מכירים בבירור שזה הוא וזה שמו. וכל שכן שיש

7. ר' אברהם בן הרמב"ם (= ראב"ם) בפירושו לשמות, מהדורת א"י ויוזברג, לונדון תשי"ח, עמ' תכב-תכג, דוחה את תרגומו של הגאון לאבני החושן, ברם קשה לדעת אם כזו הייתה דעת אביו הרמב"ם: "וכל מא שרח ר' סעדיה ז"ל פי הדיה אלאבנים חדס ולא נעלם מנהא עלי אלתחקיק אלא אן נחן נעלם אנהא אחג'אר נפיסה". [= וכל מה שתרגם רבינו סעדיה, זכרו לברכה, לגבי האבנים הללו הוא השערה, ואין אנו יודעים מהם [כלום] לאמיתו של דבר, חוץ מזה (שאנו יודעים) שהן אבנים יקרות ערך].

8. ויש גירסה: 'מלות'.

9. H. Hirschfeld, "Arabic Portion of the Cairo Geniza at Cambridge", JQR, 19 (1907), pp. 145. קטע זה הובא גם אצל הקראים בשינויים קלים, השווה כתב-יד ט. פטרבורג. Yevr. Arab., אוסף פירקוביץ, 12001 (מס' 55093 במכון לתצלומי כתבי יד שבבית הספרים הלאומי בירושלים), עמ' 280ב.

10. מילולית: "כפי ששמענו" – ראה להלן.

בין עשרים הללו שנאמר בהם "למינהו" ארבע פעמים, שמשמע שיש עוד כאן מינים אחרים אסורים שאינן בכלל אֵלו העשרים].¹¹

מילות המפתח בהבנת דבריו של רס"ג הן "כמא סמ ענא"; אלו ניתנות לתרגום בשני אופנים. הרב קאפח רואה במילים הללו עדות ממקור ראשון שמסורתו של רס"ג הינה קבלה. הוא אף נשען על עדות זו לגבי זיהויים אחרים של רס"ג מלבד העופות, רוצה לומר: החיות, שרץ העוף, שמונת השרצים וכיוצא בהם.¹² יצוין כי בתרגום השורש סמ"ע בהוראת "קבלה" יש משום פירושו, שכן פשט דברי רס"ג מורה על שמועה ותו לא, אלא שבהקשר שנאמרו בו דברי הגאון, תרגומו של הרב קאפח סביר מאוד.¹³ אפשר למצוא את סמ"ע בהקשר דומה, בדברי הקראי עלי אבן סלימאן בפירושו לבראשית:

וקולה כירק עשב הו תמתיל באלכיציר ואלנבאתא יעני כמא אן אכל הד'ה אלנבאתא מ[ב]אח עקלא כדילך אבחתכם תד'כיה אלחיואן ואכלה סמ ע א.¹⁴
[= ומה שנאמר: "כירק עשב" (בראשית ט, ג) הוא דימוי לירק ולצומח, דהיינו, כפי שאכילת הצמחים הללו מותרת על פי השכל, כך התרתי לכם להקריב¹⁵ בעלי חיים ולאכלם על פי קבלה].

בניגוד לרב קאפח, צוקר הבין את דברי רס"ג (= "כמא סמענא") כפשוטם:

הרי לך הודאה מפורשת שאין בידו לזהות את העופות המנויים בפרשה, אלא שתרגם על פי השמועה.¹⁶

אפילו הקראים, שאינם נמנים עם מעריציו של רס"ג, הבינו שאין לגאון כל ספק באשר למהימנות מסורת התרגום שלו, כמובא בפירושו של הקראי אבו אלפרג' פרקאן (= ישועה) לפרשת שמיני:

11. זה תרגומו של הרב קאפח המובא בספרו: 'קאפח, פירושי רב סעדיה גאון על התורה, ירושלים תשמ"ד, עמ' קכב, הערה 4. שם הוא מעיר: "כיון שביאר רבינו שתרגומו שמות החיות והעופות מסורת וקבלה הם בידו, תימה על הרבא"ע שחלק עליו ואמר שתרגמם כרצונו".

12. ראה פירושו של ר"י קאפח לרמב"ם, הלכות מאכלות אסורות א, ט, עמ' לב-לג, הערה יב: "כי רס"ג כבר מסר מודעא רבא שבכל תרגומי בעלי החיים וזיהויין, תרגם לפי המסורת המקובלת באומה מדור דור".

13. דניאל עם תרגום ופירושו רבנו סעדיה גאון, מהדורת ר"י קאפח, ירושלים תשמ"א, עמ' קסד, מעיר הרב קאפח שם שדרכו של רס"ג לתרגם שמועה — קבלה, ובמהדורתו לאיוב עם תרגום ופירושו רס"ג, ירושלים תשל"ג, עמ' ק, בפירושו לאיוב טו, יח, עומד רס"ג באריכות על עניין המסורת והקבלה של החכמים.

14. S.L., Skoss (ed.), The Arabic Commentary of Ali Ben Suleiman The Karaite on the Book of Genesis, Philadelphia 1928, pp. 130-131.

15. אפשר לתרגם גם: "להתיר".

16. מ' צוקר, על תרגום רס"ג לתורה, ניו יורק תשי"ט, עמ' 284-285, הערה 3.

וקד ד'כר ראס אלמתיבה איצ'א אנה אנמא תרגם הדי'ה אלטיור באלתרג'מאת אלתי קד דכ'ל בעצ'הא פימא ד'כרתה פי צדר אלפצל עלי חסב מא קיל לאנה יקטע עלי צחתהא.¹⁷

[= וכן ציין ראש הישיבה (= רס"ג) שהוא תרגם את העופות הללו בשמות, שחלקם נכלל במה שהזכרתי בתחילת הפרשה¹⁸ — כפי מה שאומרים, מפני שהוא אינו מטיל ספק באמיתותם].

בניגוד לאותם פרשנים אשר הסתייגו לעתים ממסורת התרגום המובאת בתפסיר רס"ג, מקובלת הייתה על ר"י קאפח מסורת זו ככתבה וכלשונה כהמשך למסורת שקיבל אותה הגאון מאבותיו מדורי דורות — איש מפי איש — עד משה רבנו. את המשתמע מדברי רס"ג שהובאו לעיל משליך הרב קאפח על תרגומי רס"ג מכל תחום: צמחים, בעלי חיים, מקומות, עמים, אבני החושן וחומרים שונים. ברצוני לבחון טענה זו בתחום מסורת הזיהוי של בעלי חיים שונים שנזכרו במקרא. שלא כשאר חוקרי טבעה הקדום של ארץ-ישראל אשר נטו להתעלם ביודעין מתרגום רב סעדיה, קיבל ר"י קאפח את תרגומי הגאון כמות שהם מבלי פקפק, אף שלעיתים עורר תרגום הגאון תהיות כלשהן.

העזניה

אחת הסוגיות הקשות היא זיהוי שמות כל העופות האסורים באכילה שנזכרו בתורה (ויקרא פרק יא ודברים פרק יד), שכן הרבה עופות לא נזכרו בשום מקום אחר במקרא, כגון העזניה. את העזניה תרגם רס"ג אלענקה, וכמוהו תרגמו כל תרגומי המקרא הערביים ביניהם גם הקראיים והשומרוניים; אך דא עקא, בספרות הערבית בכלל ובמילונות הערבית בפרט מציין שם זה עוף אגדי ענק שאינו קיים במציאות. הביקורת החריפה הובאה דווקא מצידו של ר' אברהם אבן עזרא:

אע"פ שיש דברי יחיד שאיננה ביישוב, טעה הגאון שתרגם אותה "אלענקה", כי זה השם בלשון ישמעאל על דבר שלא נמצא בעולם, ולא היה ולא נברא אלא למשל. וכן יודו חכמי לשונם; אם כן לא יתכן שיאסר השם דבר שלא היה. (פירושו לויקרא יא, יג)

ר"י קאפח נחלץ להגנת שמו הטוב של רס"ג בהביאו מסורת חיה מתימן, מקום הולדתו, כעדות לעוף בשם זה ("ענקה") שהיה קיים שם:

17. כתביד סט. פטרבורג. Yevr. Arab. אוסף פירקוביץ, I1989 (מס' 56803 במכון לתצלומי כתבי יד שבתי הספרים הלאומי בירושלים), עמ' 123א.

18. אכן בתחילת פירושו לפרשת שמיני — שם, עמ' 69ב, מובאת רשימת העופות בתרגום לערבית. לזכותו ייאמר שהביא את תרגומי רס"ג בתחילה, מבלי לנקוב בשמו, ובנוסף הביא מסורות תרגום קראיות בשם: "יש אומרים".

ובתימן יש עוף טורף גדול צבעו חום אפרפר, בעל ראש גדול ומקור כפוף רחב מעט בעיקרו, ונמצא בהרי בראע ויערות הריה העבותים, ונקרא אצל הכפריים "טי"ר עוף בסתם, אך הנודדים הערביים קוראים אותו "ענקא", ויראים ממנו מאד כי הוא חוטף בין רגליו גדיים וטלאים ואף תינוקות קטנים מיד אומניהם ומגביה בהם עוף, ואח"כ משחררם כנגד שן סלע למען ירוטשו בנפלים ממרומים ויורד ואוכלם. ואלו ראהו ראב"ע לא דחה דברי רבינו.¹⁹

אגב קיימות עדויות שגם בדורות האחרונים (לפני ר"י קאפח) היה מי שראה את הענקא. וכך מוסר יהוסף שווארץ בחיבורו "תבואות הארץ":

בל"ע [= בלשון ערבי] "אלענקא" (הוראתו צואר, ר"ל, צואר ארוך) גם רגליו גבוהים וגדלו כשתי אמות. והוא ג"כ מין גייער... אלה נמצאים דוקא בהרי הלבנון ובמחוז "הדורסי".²⁰

הדישון

תרגום רב סעדיה לדישון — ארוי — בעייתי מצד הלשון הערבית שכן הוראתו נקבת היעלים (והרי היעל הוא האקו!) וגם מצד הדקדוק, היות שהוראתו לשון רבים ולא יחיד. נאמן לשיטתו מלמד ר"י קאפח זכות על תרגומו של רס"ג:

רבים טעו ותעו בדברי הגאון והשיגוהו, יש קראים שדמו כי "ארוי" לשון רבים, וכולם בחשכה יגששו כי חיה ידועה היא ליחיד קוראים בשם זה, והגאון ותורתו אמת. ואוסיף עוד כי חיה זו מצויה בתימן ונקראת בשם זה.²¹

האמת ניתנה שתיאמר, ואין הכוונה ל"קראים" ממש, מפני שאף לא אחד מן התרגומים הקראיים לדישון גרס ארוי; ²² שהרי כל הדיון מובא בהרחבה אצל ר' יונה אבן ג'נאח [= ריב"ג] במקור הערבי (!) לספר השורשים.²³ ריב"ג תוקף בחריפות את רס"ג על שתרגם את דישון — ארוי. הוא מוכיח שהן מצד הצורה והן מצד המשמעות לא ייתכן לתרגם כך. מצד הלשון, כיון שזו לשון רבים. ומצד המשמעות, מפני שתורגמה כבר אקו — ועל, אשר על פי רוב המילונים הערביים מציינת את נקבת היעל:

19. קאפח, פירושי, עמ' קכה, הערה 7.

20. "שווארץ, ספר תבואות הארץ, ירושלים תר"ס, עמ' שעב. "דורסי" — הכוונה ל"ג'בל אלדרוז".

21. קאפח, פירושי, עמ' קעה, הערה 6.

22. לפי מסורת התרגום הקראית הארוי הוא היעל!

23. בספר השורשים של ריב"ג, מהדורת ב"ז באכער, ברלין 1896, עמ' 108, מעיר המהדיר שבתרגום העברי השמיט המתרגם, יהודה אבן תיבון, "הערה ארוכה על דרך המתרגמים ללשון ערבית את מלת דישון".

תרגום אלמתרג'מון פי דישון אלארוי וד'לך גלט מן וג'הין. אחדהמא מן אללפט' ואלאכ'ר מן אלמעני. ואמא [אלגלט] אלד'י מן אללפט' פאן אלארוי פי כלאם אלערב ג'מע ארויה וד'לך אנה יקולון ארויה ואחדה ות'לאת' אראוי אלי אלעשר. ויקולון פוק אלעאשר ארוי. ואמא אלגלט אלד'י מן אלמעני פאן אלארוי אנאת' אלועול והם יתרג'מון אקו באלועל. פאד'א כאן אקו הו אלועל פמן אלמחאל אן יכון דישון אלארוי עלי קולה אי אנת'י אלועל. לאן מנולה אלנאת' מן כל צנף מן אצנאף אל חיואן פי תחליל אכלהא ותחרימה הי מנולה אלד'כראן מן כל צנף פלא מענו לד'כר אלנאת'י מע אלד'כר פי הד'א אלמעני. פאן תוהמו אן אלארוייה ליסת אנת'י פד'לך גלט ת'אלת'. פד'לך יג'ב אן יקאל פי דישון [הו] אלכרכדן. ואלי הד'א ד'הב (אלתרגום) בקולה ויעלא ורימא (אראד ראם אלד'י הו אלכרכדן).²⁴

[=תרגמו המתרגמים²⁵ את דישון — אל ארוי, וזו טעות משני טעמים: האחד מצד הלשון והשני מצד העניין. הטעות מצד הלשון, בלשון הערבים ריבוי של ארויה כך הם אומרים ארויה אחת, ושלוש עד עשר אראוי, ומעל עשר הם אומרים ארוי.²⁶ ואשר לטעות מצד העניין, הרי הארוי הן נקבות היעלים.²⁷ הלא הם מתרגמים אקו — ועל. ולפיכך אם אקו הוא הועל, בלתי אפשרי שיהא דישון — הארוי כפי שאמר, דהיינו נקבת היעל, שכן מעמד הנקבות של כל מין ממיני בעלי החיים לעניין התרת אכילתן או איסורן, הינו כמעמד הזכרים של כל מין; משום כך אין כל משמעות להזכיר את הנקבה עם הזכר בעניין הזה. ואם ידמו שהארויה אינה נקבה, הרי זו טעות שלישית. לכן יש לומר לגבי דישון שהוא הכרכדן].

עיון מודקדק במילונות הערבית של ימי הביניים אכן מאשר את דברי ריב"ג.²⁸ הרב קאפח מעיד

- A. Neubauer (ed.), *The Book of the Hebrew Roots by Ibn Janāh*, Oxford 1875, p. 158. 24.
25. בדרך כלל כשנוצר "מתרגום" בדברי ריב"ג כוונתו לרס"ג, אולם כאן נקט לשון רבים, ואכן מדברי ר' יהודה אבן בלעם בפירושו לדברים יד, ה, אנו למדים שכן גם תרגום רב האי גאון את הדישון בספרו "אלחאוי", ראה מ' פרץ, פירוש לבמדבר ודברים (מן "כתאב אלתרג'יח") ליהודה בן שמואל אבן בלעם, חיבור לשם קבלת תואר מוסמן, רמת גן תש"ל, עמ' 50, 101.
26. מחמד אבן אחמד אלאזהרי, תהדיב אללגה, 15, קהיר 1967, עמ' 315; עלי אבן אסמאעיל אבן סידה, כתאב אלמחצ'ץ, 8, קהיר 1318 הג', עמ' 29; אסמאעיל אבן אחמד אלג'והרי, תאג' אללגה וצחאח אלערביה, 6, בירות 1984, עמ' 2363; ג'מאל אלדין אבן מנט'ור, לסאן אלערב, 14, בירות 1956, עמ' 350.
27. מחמד אבן אלחסין אבן דריד, כתאב ג'מהרה אללגה, 2, בירות 1987, עמ' 809; אלצחאח, 6, עמ' 2363; תהדיב, 15, עמ' 315; מחמד מרתצ'י אלזבידי, תאג' אלערוס מן ג'ואהר אלקאמוס, 10, בולאק 1307 הג', עמ' 159.
28. גם אבן בלעם, שם עמ' 50, 101, סבור שהצדק עם ריב"ג וגם מסקנתו שלאור כל האמור יש לתרגם את דישון — כרכדאן ולא ארוי. השווה לדברי סעיד אבן דאוד, בן המאה החמש-עשרה שאישור אף הוא את שהעלה ריב"ג; בתוך: ד"ס ששון, אוהל דוד, א, לונדון 1932, עמ' 542 וצוקר, תרגום, עמ' 419.

"כי חיה זו מצויה בתימן ונקראת בשם זה".²⁹ אלאריאני, שכתב את הערך "ועל" [= יעל] באנציקלופדיה התימנית, מביא אף הוא את השם אַרְי לַיחיד (ברבים אַרְיָה לדבריו), אלא שזו מובאת כשם נדרף לועל.³⁰ אלג'אחט' (868-775), מחשובי הסופרים הערביים בימי הביניים, נדרש לכך בספרו "כתאב אלחיואן" [= ספר בעלי החיים] ומסקנתו היא, שלמרות ש"ארויה" היא צורת היחיד, הרי האנשים נוטים שלא להשתמש בה כי אם בצורת הרבים אַרְיָה.³¹ דברי אלג'אחט' אינם חד משמעיים, שכן פעמים שהוא מייחס ל"ארוי" תכונות של יעל ואף מחליף ביניהם,³² ולעתים משתמע מדבריו כאילו המדובר בשני בעלי חיים שונים.³³ קצרו של דבר, כבר קודם זמנו של רס"ג היה השם ארוי בעייתי הן מצד הלשון והן מצד העניין, וזיהוי הדישון כארוי אפשרי.

התאו

על פי תרגומו של רס"ג לתאו (ת'תל), נראה שסבר שהוא מין חיה — כך גם סבר הרמב"ם. תרגום זה מנוגד לאונקלוס: תורבלא (= תור ברא, רוצה לומר, שור הבר).³⁴ גם רב האי גאון ובעקבותיו אחרים, דוגמת ר' יהודה אבן בלעם, הלכו בעקבות תרגום אונקלוס בזהותם את התאו עם שור-הבר הקרוי בערבית ג'אמוס:³⁵

ויזבח שור ומריא פסר פיה רב סעדיה ז"ל אלג'אמוס ויקול רבנו האי ז"ל אנה לים בה ואנמא מריא צפה לשור מחדוץ מנה אי ושור מריא ואשתקה מן קול אלמשנה אין ממרין את העגלים אי יעלפונהם ואלד'י דעאה אלי הד'א וג'ודה הד'א אלאסם פי מא קרב פי קולה שבעתי עולות אילים וחלב מריאים קאל ואלג'ואמים לא תחל ללקרבאן פהד'א אכ'תלאף כביר בין הד'ין אלרג'לין אלעט'ימין וללתרגום פיה ותור פטים והו דליל עלי מא קאל רבנו האי ז"ל.³⁶

[= "ויזבח שור ומריא" (שמ"ב ו, יג) — תרגמו [= מְרִיא] רב סעדיה ז"ל אלג'אמוס. ורבנו האי ז"ל אומר שאינו זה, אלא מריא הוא שם תואר של שור, שנשמט ממנו, כלומר, [צריך להיות]: "ושור מריא" והוא [= רב האי גאון]

29. קאפח, פירושי, עמ' קעה, הערה 6.

30. מטהר עלי אלאריאני, ערך "יעל", אלמוסועה אלימניה, 2, צנעא 1992, עמ' 109.

31. עמרו אבן אלכחר אלג'אחט', כתאב אלחיואן, 3, בירות 1955, עמ' 498.

32. אלג'אחט', 1, עמ' 28; 3, עמ' 498; 4, עמ' 166, 352 ועוד הרבה.

33. אלג'אחט', 4, עמ' 166.

34. השווה דברי ריב"ג, עמ' 757.

35. אגב, כיום מזוהה התאו עם שור-הבר (Bos primigenius) — הוא הג'אמוס.

36. פירוש ר' יהודה אבן בלעם לשמ"ב ו, יג — כתב-יד טט. פטרבורג. Yevr. Arab. אוסף פירקוביץ, I1377 (מס' 54786 במכון לחצולמי כתבי-יד שבבית הספרים הלאומי בירושלים), עמ' 336-337.

גזר אותו מלשון המשנה: 'אין ממרין את העגלים' (שבת כד, ג), כלומר, מאביסים אותם. ומה שהביאו לכך, שמצא שהשם הזה נאמר על דבר קרוב בדברי הכתוב: "שבעתי עולות אילים וחלב מריאים" (ישעיה א, יא), ואמר שהג'אמוסים אסורים בהקרבה — וזו מחלוקת גדולה בין שני הענקים הללו. ולתרגום בו 'נתור פְּטִים', והוא ראייה על מה שאמר רבנו האי ז"ל].

על פי רוב הולך רס"ג בעקבות תרגום אונקלוס, אלא שכאן סטה ממנהגו כדרך שעשה במספר מקרים נוספים.³⁷ השוני בדעות נובע מן המחלוקת במשנה כלאיים ח, ו: רס"ג, וכמוהו הרמב"ם, סבר כר' יוסי שתאו הוא מין חיה, ומשום כך חָלְבו מותר באכילה, ואת דם שחיטתו יש לכסות. ר"י קאפח מביא ציור של אותו ת'יתל — התאו בתרגום רס"ג — במהדורתו ל"משנה-תורה".³⁸ בספרו "פירושי רבינו סעדיה על התורה" הוא מתארו כ"מין חיה מדברית גופה גדול מגוף הצבי והאייל, וקרניו זקופות ארוכות וישרות ובהן חזקים כאלו היו טבעות טבעות, ונקראת גם "וצ'יחי",³⁹ ואינו הג'אמוס (בופאלו).⁴⁰

הארבה

קשה לתאר מחקר כלשהו בתחום אכילת הארבה במסורת ישראל (וזה של יהודי תימן בפרט) בלא לאזכר את ר"י קאפח.⁴¹ הוא אף יצא להגנתה של מסורת זו בחירוף נפש בכל מקום שנעשה בו ניסיון לפקפק בה, בהשיבו מיניה וביה:

יש לנו מסורת מאבותינו מדור דור עד משה רבנו על המינים המותרים... שעדין זוכרים אנו כאשר משה רבנו הסתובב על אהלי ישראל ובידו ארבה ואמר: "את אלה מהם תאכלו".⁴²

תרומתו של ר"י קאפח הינה מכרעת למחקר אם בתיאורים חיים של לקיטת הארבה; אם במְשָׁלִים שהיו מהלכים בקרב יהודי תימן על הארבה; או בתחום ההלכתי בהביאו מיני ארבה

37. לרס"ג מסורת תרגום פרשנית השונה מזו של אונקלוס. הר"י קאפח סבור שאין כל פסול בכך, שכן מצינו מקרים לא מעטים שבהם חולק הגאון בתרגומו הערבי על אונקלוס בתרגומו הארמי, ראה משנה-תורה, כךך ח, מהדורת ר"י קאפח, עמ' לג, הערה יב.

38. שם. אגב שם הוא מתלבט אם להביא את כל ציורי החיות המותרות לפי הרמב"ם על פי תפסיר רס"ג (!), אלא שהוא חוזר בו שמא להרמב"ם מסורת שונה בחלק מהם.

39. אמין אלמעלוף, מעגים אלחיואן, קהיר 1932, עמ' 176.

40. קאפח, פירושי, עמ' קאמ, הערה 7. יצוין כי ה'ת'יתל מתואר במילונות הערבית כיעל או יעל זקן, זכר הארבי או מין של בקר-בר, כך למשל אלמחית, עמ' 874; השווה ריב"ג, עמ' 757.

41. כמעט כל ספר העוסק ב"מאכלות אסורות" בכלל ובכשרות הארבה בפרט, מביא את דבריו בראש, ואפילו קודם שיזכירו את דברי קודמיו, ראה למשל לוינגר, מזון, עמ' 224.

42. י' קאפח, "מסורת אכילת הארבה", בתוך: ז' עמר (עורך), הארבה ואכילתו במסורת ישראל, רמת-גן תשנ"ט, עמ' 16-17. יצוין כי זה אחד המאמרים האחרונים שכתב. השווה למה שכתב בפירושו למשנה-תורה, כךך ח, עמ' מז, הערה לא.

ידועים שהיו בהם כל סימני הכשרות שמנתה התורה, אולם לא הייתה ליהודי תימן מסורת שמתר לאכלם.

בין הטמאים נחשבים המינים הללו: "עֲוָשִׁים", "חֲנֹאגִ'ר", "גְּזֹאֵלָה", "וּסְאֵדַת חֲנֹשׁ", ועוד. כל המינים מוכרים להם [= ליהודי תימן] בטביעות-עין. בדרך כלל אין המינים הטמאים באים במחנות גדולים אלא מתרבים בימות הגשמים, בייחוד בין דשאים ועשבים. אבל המינים הטהורים באים מחנות מחנות, כלשון הפסוק "ויצא חֲצִץ כְּלוֹ" (משלי ל, כז). מן המינים הטהורים נחלקים לארבעה סוגים: משובח שבכולם — האדמדם; למטה ממנו — "חרצ'ייה", אפור ונקוד; למטה ממנו — הצהבהב; ולמטה ממנו — הלבנבן; זה האחרון גרוע לאכילה, מחמת רזונו, ואיבריו סיביים יותר. משובח הוא האדמדם בייחוד בזמן רבייתו, שאז הוא שמן וטעמו ערב לחץ.⁴³

הארנבת והשפן

אין כמעט כל קושי מבחינה לשונית בזיהוי הארנבת, שכן שמה נשתמר בכל השפות השמיות כמו גם בתרגום רס"ג ארנב. גם זיהויו של השפן כיום הוא כתרגומו של רס"ג ובר. הבעיה היא ששני בעלי החיים הללו — הארנב והובר — אינם מעלי גרה במלוא מובן המילה, מפני שאין מערכת העיכול שלהם כשל מעלי הגרה הידועים שמורכבת מכרס, מסוס, בית הכוסות וקיבה, ו"העלאת הגרה" שלהם מתבטאת בנענוע לסתותיהם התחתונות בלבד; יש זואולוגים הטוענים, שאכן יש כאן העלאת גרה, אלא שהדבר לא הוכח מעולם.⁴⁴ יצוין כי בספרות הערבית הוגדרו הארנב והובר — "מעלי גרה" על ידי מוסלמים שאין להם עניין מיוחד ב"מאכלות אסורות" של היהודים, מפני שלא נאסרה עליהם אכילתם, אלא כשנדרשו לתארם תיארו אותם — כדרכו של אדם המסיח לפי תומו — כמעלי גרה. ר"י קאפח סירב לקבל את זיהוי הארנב והובר של ימינו כארנבת וכשפן שבתורה כדבר מובן מאליו, כפי שנהגו אחרים.⁴⁵ לשיטתו כך היה גם המצב בזמן הרמב"ם, ומשום כך אין כל צורך "לעיוולי פילא בקופא דמחטא", שהרי לא מן הנמנע שבעלי החיים הללו, שהיו מעלי גרה לכל הדעות, נכחדו ברבות השנים, כשם שקרה לקרש ולתחש:

43. הליכות תימן, עמ' 218; 'י שוורץ ונ' שור, ספר החגבים והארבה, ירושלים תשנ"ז, עמ' 47.
 44. החי והצומח של ארץ-ישראל, 7, עורך ע' אלון, הוצאת משרד הבטחון 1993, עמ' 92, 234. א' קורמן, הפרשה לדורותיה, ב, תל-אביב תשנ"ח, עמ' 260, יוצא חוצץ נגד החוקרים שסיווגו את הארנבת כמי שאינה מעלה גרה, רק מפני שאין לה קיבה נוספת מבלי שיערכו בדיקות מדעיות. הוא מציע לחוקרים, ביניהם שומרי מצוות, לבצע בדיקה מיוחדת שאפשר יהיה לברר בעזרתה אם אכן המזון שהתעכל במעייה חוזר לפיה של הארנבת להעלאת גרה. השווה א' קורמן, הטמא והטהור, תל-אביב תש"ס, עמ' 223-233.
 45. כך גם דעתו של א"ש הרטום בפירושו לשמות (עורך מ"ד קאסוטו), תל-אביב תשי"ח, עמ' 34: "השפן, הארנבת המזכרים כאן אינם בעלי החיים הטמאים הנקראים כיום בשמות אלו שהרי אינם מעלי גרה".

יצא רבנו [הרמב"ם] לבדיקה בשטח, ומצא כי ה"ארנבת" וה"שפן" הידועים בצבור, ואשר בני אדם בימי רבנו כבימינו קוראין אותן "ארנבת" ו"שפן" אינן ה"ארנבת" וה"שפן" האמורים בתורה, כי אלה אינם מעלה גרה כלל. גם אין להם מערכת העכול שיש לכל מעלה גרה, כלומר, כרס ומסוס ובית הכוסות וקיבה, כי מערכת זו מצויה רק למעלה גרה באמת. ואלה הידועים בצבור כ"ארנבת" ו"שפן" נוהגים לנענע לסתותיהם התחתונות ונראין כמעלה גרה. ומה שאינם מצוים בינינו ה"שפן" וה"ארנבת" שבתורה, אין בו להביאנו חלילה לפקפוק בתורה מן השמים, כשם שאין מצוי בינינו ה"תחש" שהיה בימי משה ולא ראינוהו, ולא את ה"קרש" דלקמן הל' יב. ואכן חזות קשה הוגד לי דברים מתרידים, ראיתי שיצא על ידי אחד מבתי המדרש הירושלמיים,⁴⁶ שלא עלה על דעתם לפקפק בזהו הידוע בצבור של ה"ארנבת" וה"שפן", והחליטו כי מה שכתוב כי "מעלה גרה המה" טעות הוא, כי אינם מעלה גרה. פירוש הדבר — חלילה, אין תורה מן השמים, ומרע"ה [= משה רבנו, עליו השלום] קניגי גרוע היה. אייכה תנא דבי רי"ש [= ר' ישמעאל] שאמרת: שליט בעולמו יודע.⁴⁷

סיכום

הראינו לדעת כי לר"י קאפח שיטה ברורה בזיהוי השמות במקרא בכלל ובשמות בעלי החיים בפרט, אשר יהודי תימן משמרים על פיה ללא ספק את המסורת הקדומה, כפי שהועברה על ידי משה רבנו לבני ישראל, דור אחר דור איש מפי איש. אחת החוליות החשובות ביותר בהעברת אותה מסורת היא תרגומו למקרא של רס"ג, ואולי בשל כך ראה ר"י קאפח עצמו מגן ומליץ יושר בעד הגאון ותרגומו. לשיטתו של רבנו יוסף גם להרמב"ם תפקיד דומה לזה של רס"ג, ובכל הזדמנות טרח להוכיח שהמסורת שקיבל הרמב"ם מקורה במסורת עתיקת-יומין כזו של רס"ג, שהיא גם קבלת חז"ל העולה ומשתלשלת עד משה רבנו. ארי בן ארי שבראשנו הלך, נאסף לחיי נצח ועמו תמות חכמה, וכמדי שנה קינה:

"אֵיכָה חֲשָׁבָה / אֹר הַהֶלְכָה

וְהַתְלַמּוּד / כְּמוֹ גְלַמּוּד / מִי יְבוֹנֵן"

46. כפי הנראה נחכוון לספרו של י' פליקס, "החי במשנה", שיצא לאור כחלק מן הסדרה "מראות המשנה" הכוללת ששה סדרי משנה עם ציורים והסברים על הצומח, החי, הכלים, המטבעות ושאר ערכי ה"יראליה" שבמשנה. ספר זה יצא על ידי הרב ישעיהו אריה ובנו יהושע דבורקס בפיקוח הרבנים חברי "מדרש בני ציון" בירושלים שבראשו עמד הרב יצחק רוזנטל זצ"ל. תודתי לרב אברהם חמאמי ולרב דויד דוקביץ על המידע שסיפקו לי בעניין זה.

47. משנה תורה, כרך ח, עמ' כא-כב, הערה ג.